

Alimlərin maraqlı faktoloji və statistik materiallərlə zəngin tarixi əsaslı məruzələrinə əsasən, düsünsəmək olar ki, bütöv bir yüzüllik ərzində koloniyada yutenebergliliyin Azərbaycan torpağında yaşayışına dair salnamə böyük məsuliyyət və səliqə ilə aparılmışdır.

Nəsildən-nəslə koloniyada bütöv sülalələr yaranmışdı. Forerlər, Qummellər, Fottellerlər, Kunlar, Maurerlər, Qurlar, Kikemarlar, Frikler, Reytenbaxlar, Strasserlər, Tseyzerlər, Vuxrerlər və s. mühaci-rət həyatının təsərrüfləri, əlamətləri, hadisələri, ağrı-acıları, sevincləri haqqda bu salnamələr dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçərək, ağrı dözmə sınaqlarından mətanətlə çıxmış, öz xalqının xeyirxah, nəcib və həyatse-vər xüsusiyətlərini qoruyub saxlamış, milli adət-ənənələrinin yüksək mənəvi nüfuzunu təsdiqləmiş bu insanların həyatı barədə məlumatları özünə hop-durmuşdur. Üstündən yarım əsrənə de artıq bir vaxt keçəndən sonra belə həmin yubiley məruzəsinin yekun hissəsini həyəcansız oxumaq olmur: "... Qoy beləliklə ikinci yüzilli-yə ümidi, Allahu köməyiə alman koloniyalırmım gələcək çiçəklənmə-sinə sarsılmaz inamlı qədəm qoyaq!"

Nikbin ovqatlı Şults bilmirdi ki, bu şərəfli yubiley onun həmyerililərinin əmīnəmaqlıq epoxasına son qo-yacaqdır. Onların həyatının məhvini cəmisi 20 il qalırı, ancaq bu qalan il-ləri də Sovet Hökumətinin ekstremit-iqtisadi tədbirlərindən əziyyət cəkə-cəkdilər. Onların dişlə-dırnaqla düzəltidikləri təsərrüfatlar müflis ola-caq, xüsusi mülkiyyətləri məhv edilə-cək, üzümlükleri, tarlaları, mal-hey-vanları, bağ-bağatları, kolxoz və sov-xozların mülkiyyətinə veriləcəkdir.

Almanların Qafqaza, xüsusən Azərbaycana olan maraqlı qədim zamanlardan məlumatdır. Hələ II Yekaterinamin dövründə Xanlar rayonunda Simens qardaşları Gəde-bəy və Daşkəsen filiz mədənələrini əle keçirərək dağ-mədən sənayesini inkişaf etdiriblər. 1865-ci ildə "Qafqaz geologiya-sənayesini atası" sayılan fon German Abix Qafqazın geoloji xəritəsini tərtib edib. 1870-ci ildə Bakıda neft sənayesinin inkişafını əlaqədar alman şəhərdə Benkendorf Abşeron neft file mədənlərinin müeyyen hissəsinin sahibi idi. Həmin dövrən almanların Azerbaycana axımı başlanıb. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu vaxt ərazimizdə 6 alman koloniyası mövcud idi. Həmin koloniylər aşağıdılardır: Helenendorf koloniyası (Xanlar), burada 5 min əhali yaşayır; Annenfeld, Helenendorf, Georgsfeld Şamxorda (Şəmkir); Qırınfeld Qazax - Ağstafa zonasında; Lüksemburq - Qırçığın indiki Bolnisi rayonunda yerləşirdi. Tovuz, Qazax, Daşkəsen (Dəstəfür) rayonlarında Vürtemberq krallığından köçən "Şab" köçəriləri məskunlaşmışdır.

Daşkəsen rayonu özünün dağ mə'dən yataqları ilə bu gün də tanınmaqdır. Daşkəsen rayonunun giriçcəyində keşdiyimiz körpü o dəqiqə adəmən səliqesi ilə tikilini xatırladır. Əlbəttə bu həqiqətde belədir. Daşkəsen özünün nadir tapıntıları ilə hələ 1819-cu illərdə tədqiqatçıları özüne cəlb etmişdir.

O vaxtki Qafqaz dağ mədəni işlər müdürü Eyxvald belə söyləmişdir. "Elizavetpoldan təxminən 30 km aralıda Qoşqarçayı yaxınlığında yerləşən Daşkəsen dağında çoxlu miqdarda qiyəmtli demir filiz yataqları vardır. Bunun çoxluğu və onun qazılması çox rahatdır."

Daşkəsəndə damır filizindən başqa kobalt və misin olmasına sonralar SIEMENS firmasının özüne cəlb etmişdir. 1860-ci illərdə SIEMENS qardaşları bu baxımdan Daşkəsəndə öz müssəsələrini qurmuşlar. Burda axtarış aparan və qazma ilə məşğul olanlar o zaman öz mədənələrini SIEMENS -ə vermişlər. Almanlar isə öz növbələrində bu qiyəmtli metalları aşkar etmələrini bir müddət gizli saxlamışlar. Əvvəlcə onlar metalları analiz üçün Berline yollamışlar. Həqiqətən metalların qiyəmtli olması təsdiqlənmiş, nəticədə 1885-ci ilə qədər xeyli gelir əldə etmişlər.

Tovuzda, yeni Traubenfelddə xeyli miqdarda almanlar yaxşımlılar. Onlar bu rayonun xasiyyətinə uyğun olaraq öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirmişlər. Tovuz rayonunda yenice bərpə olunmuş, yüzdən artıq yaşı olan orta məktəb məhz almanlar tərəfindən salınmışdır. Tovuz qonşusu olan Ağstafada nisbetən az alman ailələri məskunlaşmasına baxmayaraq, onlardan biri Anna Sikler demək olar ki, nəvə-neticələri ilə öz doğma şəhərində yaşamağıni davam etdirir. Ağstafada rayonunda yerləşən Mərisovkada 181, Qırınfelddə 416 nəfər alman yaşamışdır. Ağstafada

tarixi-mədəni əlaqələri

rayonunun bundan əlavə digər kəndlərində də almanlar yaşamışlar.

Qazax rayonunun Qrinfeld kəndində təxminən 410-a yaxın alman yaşamışlar. Bundan əlavə Alekseevkada 380, Elizavetgabda 156 və Eyqenfelddə isə 175 nəfər yaxın almanlar yaşamışlar.

Sayına görə Helenendorfdan sonra Anino 1350, Qeorgievskidə 1030 nəfər almanlar yaşamışlar. Deyilənlər görə almanlar Azerbaycanın cənubuna doğru, yəni Salyan rayonunun "5-ci şöbə" adlanan kəndində və Lənkəranda məskunlaşmışlar.

İlk defə Azerbaycanda Almaniya dövlət nümayəndəliyinə rehberlik edən Teofl Ekk öslü Baltikyanı ölkədən olan bu şəxs konsul kimi 1926-ci ilə qədər fealiyyət göstərmişdir. Onun qohumları isə 1926-ci ildən sonra da Azerbaycanda yaşamışlar. Təsadüf də olsa konsul qohumları İ. Abix və K. Abix hələ 1844-cü illərdə Rusiya səfər edən, sonralar Xəzər dənizində Azərbaycan neftinin qeofiziki kasıması yönən alim Q. Abixlə eyni familya olmaları da çox maraqlı və tarixi araşdırılmalıdır.

Azerbaycanda şərabçılığın inkişafı almanın respublikamiza gəlişiyənə bağlıdır. Çar Rusiyası tərəfindən 1816-18-ci illərdə Vürtemberq krallığından olan alman koloniyaları "yerli əhaliyə əməksevərlik nümunəsi" olmaq, əkinçilik və şərabçılığın ən yaxşı əsullarını öyrətmək üçün" getirilmişdi. Gəmələr cəmi 1.400 (6 min nəfər) ailə id. 1917-ci ilin axırlarında Zaqafqaziyyə yarın 486 ailə gəldi. 1842-ci ildə daha 10 vürtemberqli ailə geldi. Beləliklə, cəmi 9 alman koloniyası yarandı. 1819-cu ildə alman koloniyaları Yelenendorf (1938-ci ildən Xanlar rayonu) şə-

hərinin əsasını qoydular. Elə həmin ildə də ikinci koloniya - Annenfeld (indiki Şəmkir rayonu) yaradıldı. 1925-ci ildə Azerbaycanda artıq 25 min alman yaşayırırdı. Alman göçükünləri arasında Forerlər, Hümmelər, Fottellerlər, Tsayzeylər, Hürq qardaşları və s. məşhur adalarlardı.

İxtisasda dərzi olan Helenendorf sakini Xristofor Forer 1847-ci ildə 0,7 desyatın (1 desyatın - 1,092 hektar) torpaq alı və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayıbaşladı. Bir desyatın torpaq sahəsi isə üzüm-lükərlə üçün ayırdı. İlk dəfə 1856-ci ildə Xristofor Forerin bağçasının şərəbi barama toxumu üçün Nuxaya (Şəki) gelən fransızların diqqətini celb etdi və bu, şərabçılığın inkişafına təqdim verdi. 1860-ci ildə X. Forer öz sənəti ilə həmisişək vidalaşdı, özünü üzümçülüyə və şərabçılığa həsr etdi. Yaşı vaxtında Xristofor Forer oğlanlarını başına yığıb, bütün əmlakını onlara verdi və bu andan da şirkət "Xristofor Forerin oğlanlarının təsərrüfatı" adlandırdı.

Forerin oğlanları onun köməkçiləri oldular, üzümçülük və şərabçılığı genişləndirməyə, torpaq alımağa başladılar. Əgər 1885-ci ildə təsərrüfatın 18 desyatın torpağı vardısa, 1896-ci ildə onlar 643 desyatın, 1897-ci ildə 740 desyatın torpaq sahəsi aldılar. 1882-ci ildə Xristofor Forer layiq olduğu istirahət gedib, özünü bütün işlərdən azad etdi və mülküünü oğlanlarına - Xristofor, Fridrix, Qotlob və Henrixə verdi. O zamandan da təsərrüfat "Forer qardaşlarının təsərrüfatı" adlanmağa başladı. Forer qardaşları Kartalınıyadan və Kaxetiyadan fəhlərlər devət etdilər. Şərab hazırlamaq və saxlamaq üçün Helenendorfdə və Qarayeridə (indiki Sa-

mux rayonu) zirzəmilər düzəldildi. Helenendorfdakı zirzəmilər 100 min vedrə, Qarayeridə isə 34 min vedrə şərab saxlanılları. Şərab əsasən Rusiya şəhərlərinə (Tomsk, Sankt-Peterburq, Odessa və Vladivostok), Almaniya, Hollandiya və digər ölkələr satılırdı. Üzümlükler həttə dağlıq Daşaltıda (Şuşa yaxınlığında) salınmışdı.

Üzümcülüyün və şərabçılığın inkişafına Forer qardaşları ilə yanaşı Hümmel qardaşları da - Yakr, Albert, Georq və Qotlob güclü təsir etmişlər. Hümmel qardaşları Gəncədə şərabçılıq zavodu (keçmiş Ni-zamı adına sovxozi, indiki 1 №-li şərab zavodu) tikmişlər.

Təəssüf ki, Sovet totalitar rejimi 70 il ərzində Forer və Hümmel qardaşlarının zavodları kimi müəssisə tikinmişdir. Onların zavodları me'marlıq, sənət nümunəsi idi. Əfsuslar olsun ki, biz onların ilkin görkəmini qoruya bilmedik.

Konyak hazırlanmaq üçün 1892-ci ildə Helenendorfdə konyak zavodu tikildi. Zavodon sahibi "Forer qardaşları" idi. İki destilə aparatı quraşdırılmışdı, onların məhsuldarlığı 100 vedrə 55 - 66 dərəcəli konyak spirti idi. Spirt 40 - 50 vedrlik çəlləklərdə zirzəmilərə saxlayırdılar. 1892-ci ildə 1.000, 1894-cü ildə 1.200, 1895-ci ildə 2.000, 1899-cu ildə 2.400 vedrə konyak hazırlanırdı. Təzə çəkilmış konyak spirtinin vedrəsi 10 rubla, 3-illik konyak vedrəsi 20 - 22 rubla satılırdı. Oxular üçün maraqlı olar ki, XX yüzilliñin sonlarında şərab və konyaklar çox böyük səhər qazanmış, beynəlxalq yarmarka və sərgilərdə dəfələrlə mükafatlandırılmışdır.

Şərab və konyaklar aşağıdakı mukafatları almışdır:

1892-ci ildə Sankt-Peterburqda

bürcün medal (şərab üçün);

1894-cü ildə Parisdə qızıl medal diplom və Akademianın qızıl xaçı (şərab üçün);

1897-ci ildə Londonda qızıl medal (şərab və konyak üçün);

1898-ci ildə Hamburqda böyük qızıl medal (şərab üçün);

1899-cu ildə Münhendə (Almaniya) qızıl medalı fəxri diplom (ela şərab və konyaklara gör);

1899-cu Puatyedə (Fransa) qızıl medal (şərab və konyak üçün);

1900-cü ildə Parisdə qızıl medal (şərab üçün);

1901-ci ildə Lionda (Fransa) Qran-pri, qızıl medal və fəxri xaç (şərab və konyak üçün) və s.

Xristofor Forer özü kənd təsərufatı işlərinin aparılmasında nümunəvi və faydalı fealiyyətinə görə 1887-ci ildə boynundakı Stanislavski lentini sancılmış gümüş medalla mükafatlandırıldı. O, 1898-ci ildə böyük qızıl medalla, 1897-ci ildə Aleksandrovsk lentinde Mərhəmətli buyruq qızıl medallı ilə təltif olundu.

Fon der Nonne N.A., Lemkul F.A., Simenson, Stern P. Edal İ.V. Eyxler A.V. kimi sahibkarların Bakının şəhərsalma işinə və memarlığına verdiyi töhfələr böyükdir. Bakının tarixi məhəllələrində şəhərin bədii simasını müəyyənləşdirən tikililər arasında onların emayının məhsulsu olanları çoxdur. Şəhərin həcm-məkən sisteminde onlar obrazlı həll üsulları arxitektur kütülenin dinamikası, memarlıq fəlsəfi münasibəti, yerli iqlim şəraitinə diqqətliyi ilə fərqlənlərlər. Ötən əsir 80-ci illərindəki neft vurhavurundan sonra Bakı forşadatedə, xüsusən də tarixi məhəllələrdə uğurla işşa olunmağa başlayıb. Həmin məhəllələrin kiçik ölçülü Rusiya-nın neft paytaxtındaki inkişafın artım perspektivini müəyyənləşdirirdi. Buna baxmayaraq, onların planlaşdırıcı strukturunu, şimal istiq-

motində inkişafı, irihəcmli inşaatın məqyasları tarixi məhəllələrin yaradılması üçün şəhərsalma axtarışının özünməxsus formasına çevrildi. O dövrde şəhərsalma elmi təzə-təzə inkişaf edirdi, onun başlıca postulatlarının mənimsənilmesi memarların təcrübə fealiyyəti ilə paralel gedirdi. Bakının inkişaf templeri başgicallendirci idi və şəhərlərin planlaşdırılmasının elmənəzəri əsasları real gerçəklilikin hüdudlarından kenarda qalırı. Bakıda 1883-1895-ci illər erzində şəhər mühəndisi islemiş polkovnik N.A. fon der Nonnenin (1832-1908-ci illər) bəxtine şəhərsalma siyasetinin işlənilib hazırlanması və bu istiqamətdə principial mövqelərin yürüdülməsi şərəfi düşmüştü. Nikolay Avqustoviç Bakıda özünü yaradıcı niyyətlərinin heyata keçirilməsi üçün münbit zəmən tapmışdı. İnce zövqə sahib olan böyük erudit fon der Nonne faktiki olaraq memar Qasim bəy Hacıbabəyovdan (1811-1874-cü illər) sonra məhəllələrin tikilməsinə və həcm-məkan strukturuna dair baxışları ilə Bakı şəhər dumasının fealiyyət sferasına daxil olmuşdu. Bakının iqtisadi yüksəlişi dövründə şəhərə bu baxış, tikililərin optimal məqyası üzrə axtarışlar yeni hal sayılırdı. Bakının tarixi məhəllələrinin ümumi formalaşması prosesini o, məhz bu cür "Plan" adı ilə təsdiqlənir.

N.A. fon der Nonne ilə birlikdə XIX əsrin sonu-XX əsrin hüdudlarında Bakının arxitekturasında memarlardan A.Eyxel, A.Edel və P.Stern de görkəmli yer tuturlar. Tezbiidir ki, bütün Avropanın ölçərində təzyyan edən, Yaxın və Orta Şərqi də "sir göstəren" eklektika və stilizasiya dövründə onların yaradılımasına imkan verirdi. Klassik Avropanın arxitekturasına münasibətə bu mövqə müəyyənləşdikdən sonra fon der Nonne özünün en yaxşı əsərini yaradır (1881-1891),

V.Eyxlerin oğlu Adolf Eyxler özündən sonra yaşayış və təhsil habelə ibadət binaları şəklinde silinməz izlər buraxılmışdır. O, bulvarın, sahiləki evlərin planlaşdırılmasında, sovet dövründə isə bulvarı bezeven pavilyon və oturacaq tikililərinin layihələşdirilməsində iştirak etmişdir. A.Eyxlerin Bakıdakı işləri müxtəlif əslub temayül-lərini və kompozisiya vasitələrini təmsil edir. Bakının "marlıq iqlimi" Avropa klassikasına çəkirdi, ancaq müasir ovqat da tuyulurdu. Eyxler üçün klassika anlayışı bu sözün geniş mənasında order sistemi ilə assosiasiya edilirdi, cənubi o zaman eklektika və stilizasiya Bakıda artıq dərin kök salmışdır. Eyxler daha çox ikimətbəli mülklər layihələşdirir, bu zaman yerli memarlıq ənənələrinə üstünlük verir, sifarişçilərin isteklərini nəzərə alır. Bakının arxitekturası üçün bina fasadlarının üzlənməsində daş-əhəng istifadəsi mühüm yer tuturdu. Eyxler order sistemini klassik ənənələrinə sadıq qalmışlığı yanaşı, qotika, yaxud yerli milli və Şərqi memarlıq arxitekturası tipli əslubi təzahürlərə də etibarla göstərmərdi. Qotika əslubu özünün müxtəlif təzahür formalarında Bakı binalarının arxitekturasına daxil olur, özüñün forma və motivləri ilə order sistemli binalara səciyyəvi dinamizm və ekspresiya verirdi. Bakıda qotika ilk dəfə memar İ.Qoslavskinin yaradıcılığında Vorontsov (Əzizbəyov) küçəsi, 19-də yerləşən yaşayış binasında mədəna çıxmışdır. Azərbaycanda bu əslublu ilk evlər XIX əsrin ikinci yarısında alman icmalarının yaşadığını yaxınlığında - Yelenendorf və Annafelde de alınımışdır. Bunlar Gədəbəy mədənlərinin inzibati binaları idi. İri Gədəbəy sənaye kompleksinin təsərrüfat və mülki obyektlərinin mühəndis-ləhçəciliyi məden sahiblərinin Al-

maniyadan gelmiş hemyeriləri idilər. Yelenendorfdə və Annafelde-deki kirkaların, Gədəbəy mədənlərinin əsas binasının roman-qotik əslubda tikilməsi də elə bununla əlaqədardır. Bu əslubun parlaq öks olunduğu ibadət obyektləri mühüm yer tuturdu. Bu binaları sadəlik və ifadəlilik, yerin məqsədyönlü seçilməsi obrax həllinin səmərəliliyi fərqləndirirdi. İnzibati və ibadət binalarının qotik əslubda inşa edilmiş Bakının monumental tikiliyinə rəsədxanı istifadəsində inkişafa tekan verirdi.

Bakıdakı Lüteran kilsəsi (kirxa) 1895-97-ci illərdə alman mənşəli əhalinin təsəbbüsü ilə tikilmiş və 1899-cu il martın 14-də xeyir-dua almışdır. Alman bakişlara memar Eyxlerden tələb edirdilər ki, Yelenendorfdə tikilmək kirxanın arxitektur obrazına oxşarlığı saxlasın. O vaxta qədər binaların əsas tiplərinin əslubi sistemi müəyyənmişdi: kirxa və kosteller, bir qayda olaraq, qotik əslubda, təhsil müəssisələri və vəzqollar itayan renessans əslubunda, teatr və konserz zalları renessans və barokko əslubunda tikildi. Arxitektor Eyxler Bakı kirkasını layihələşdirərkən heç bir memarlıq kompozisiyasını, o cümlədən, Yelenendorf kilsəni həcm həllini əsas götürməmişdi. Bakı şəraiti üçün Rusiyadan neft paytaxtına layıq olan daha tətənəli ibadətgah lazımdı. Eyxler sanki kilsəyə ibadət gələcək almanın arzularını nəzərə alır, lakin özünməxsus ya radıcı tərəfə malik bir şəxs kimi kirkasın arxitekturasını alman qotikasının en yaxşı nümunələri üzərə qurur. Telefonnaya (28 may) küçəsindəki bu küçə inşaat və bəzəmə işlərinin yüksək keyfiyyəti ilə tərafdaşlı tikililər arasında seçilirdi.

XIX-XX əsərlərin hüdudundan Azərbaycanda milli-romantik istiqamət xüsusi, kult binalarında həcmnin proporsional bələdiyi inkişaf tapır. Bakıda

bu istiqamət Bakı-Abşeron "mərlığının" məşhur nümunələrinin, habelə Şərqi məşhur binalarının təsiri gücləndirdi. Bakı milioneri Hacıbaba Həsimov Çembərkənd rayonunda özünməxsus məntəqədə, şəhərin təbii amfiteatrı üzərində möhtəşəm bir məscid tikirmək istəyəndə memar seçimi yənə Eyxlerin üzərinə düşmüştər. Bu üçminarlı məscidin memarlıq kompozisiyası yerli ənənələr üzərində həll olunmuşdu. Eyxlerin fikrincə, müsəlman məscidi ilahi funksiyalarına uyğun qurulmalı idi. Həsimov məscidi də məhz belə bir sənət əsəri idi. Təcəccübü deyildi ki, Eyxler Bakı kirkasının layihələşdirilməsində Marburg ənənəsindən ilhamlanmışdı, bu dəfə isə o, Şərqi məşhur müsəlman memarlarının əsərini, o cümlədən, İspaniya islam abidələrini incəliklərinən öyrənmiş və bunlar ona məscidin arxitektura həllinin tapılmasında zəngin material vermişdi.

Alman menşeli memarlar içərisində İ.Edel yüksək peşkarlığı ilə xüsusi fərqlənlərdi. Onun yaradıcılığı 1886-1898-ci illərə təsadüf edirdi. Sonradan o, Bakı texniki məktəbində dərs demiş, 1924-cü ildə burada vəfat etmişdir. Mariinskaya (R.Rza), Balaxani (Füzuli), Telefona (28 may), Politseyskaya (Məmmədəliyev) küçələrində onun tikidiyi yaşayış binaları bu gün dəyərli memarlıq abidələri sayılır və Azərbaycan dövləti tərəfindən nəzarete götürülmüşdür.

1891-ci ildə Bakı varlılarından biri Tiflis memarı P.Sternə Sadova ya (Niyazi) küçəsi, 1 ünvanında ümərtəbəli bina tikməsini sifariş etmişdi. Bu küçə şəhərin mərkəzini təməmləyən yüksək keyfiyyəti ilə tərafdaşlı tikililər arasında seçilirdi. XIX-XX əsərlərin hüdudundan Azərbaycanda milli-romantik istiqamət xüsusi, kult binalarında həcmnin proporsional bələdiyi inkişaf tapır. Bakıda

dirilmişsində bu binanın rol və əhəmiyyətini artırırı. Bu yaşayış binası təkçə memarlıq əsəri olmaqla qalmayıb, həm də Azərbaycan bənnalalarının, ilk növbədə məşhur usta Hənişənin yaradıcılığının səviyyəsindən xəbər verirdi. Beləliklə, XIX əsrin simasının deyişilməsinə nəhəng töhfələr vermişsider.

Fon der Nonnenin planına tənqidi yanaşmasına baxmayaraq, akademik Fətullayev etiraf edir ki, "buna baxmayaraq, plan irəliyə doğru iri bir addım idi. Onun ideyasında müsbət planlaşdırma qərarları dayanırdı. Bütün naqışlıkların rəğmən, plan şəhərin gələcək layihələşdirmə işləri üçün əsas rolunu oynayırdı."

Şəhər xüsusi konsert-teatr binalarının yoxluğunu keşkinliklə duydurdu. Belə bir şəraitdə H.Z. Tağıyevin ağlinə Bakı üçün "əsl teatr binası" tikidirmək fikri goldı və 1892-ci ildə o, teatr layihəsini şəhər idarəsinə təqdim etdi. Teatr binasının tikilməsi üçün möhtəşəm buğda anbarının yerini tekli edən Tağıyev işləri alman məşəlli mühəndis-texnoloq Ferdinand Lekmula tapşırıldı. Azərbaycanda bir çox mülki tikililərin inşası onun adı ilə bağlıdır. Əgər Bakıda Lemkul nə zamansa tikilmiş binanı teatr üçün uyğunlaşdırılmış idise, Gəncə bir müddətdən sonra onun özü tərəfindən Gəncəçayın sahilində tikilmiş Forer malikanəsinə teatr binasına çevirmişsider. Ancaq Forer malikanəsinin yarılmayan, yarışlayan arxitektura malik fasadı qorunub saxlanmışdı. Mümkündür ki, yalnız şəxsi zövq deyil, həm də sifarişçilərin - Gədəbəy sənaye kompleksi sahiblərinin ve sahibkarlardan Forer və Qummelin arzuları Lemkul öz layihələrində roman-qotik üslubdan geniş istifadəyə vədar etmişdi.

Lemkulla əlaqədar Bakı mil-yonçusu H.Z. Tağıyevi xatırladığım üçün bu koloritli şəxsiyyətin olduğunu maraqlı və zəngin tərcü-

meyi-halından bir hadisəni yada salmaq istərdim. Birinci dünya müharibəsinin başlanması xəberi Tağıyevlər ailəsinə istirahət etdikləri Almaniyada, Marenbadən qatır. Rus sefərinin mühərribə elan olunacağına dair xəbərdarlığından və Almaniyani təcili tərk etmək tələbindən sonra Tağıyevin ailəsi Berlinə gəlir. Ancaq şəhər həyacanlı idi, vağzal meydanı ağızınan kukrəyen adamlarla dolmuşdu. Almaniya ərazisində yaşayan rus tələbələri mexaniki şəkildə əsir vəziyyəti-nə düşmüşdülər. Tağıyevin qızı xatırladır: "Atamın Berlin bankında 100 min rubl pulu vardı, ancaq ona birçə qəpik də vermek istəmirdilər. Bank müdürüyyəti ilə uzun çəkçevirdən sonra bizim xərclərimizin ödənilməsinə razılıqlar, ancaq pulu ələ vermək qətiyyətlə imtina edildər. Onda atam Türkiye səfirliyinə gedərək, vəziyyətin çıxılmazlığını onlara bildirdi. Türk səfiri bize böyük qayğı göstərərək birbaşa Almaniya kayzeri II Vilhelm-le əlaqəyə girdi. Dedi ki, Rusiyanın ən məşhur adamlarından bireyə, maqnat Tağıyevə Vətənənə, Bakıya qayıtmak üçün kömək göstərmənizi xahiş edirəm. II Vilhelm Tağıyevi də, Azərbaycanı da yaxşı tənəyirdi, orada onu xeyli tələbəsi yasayırdı, Benkendorfun, Simensin şirkətləri çiçəklənir, alman komersantları, mühəndis və texnikləri fealiyyət göstəridir. Kayzərin şəxsi göstərişinə əsasən bize gəmi ayrıldı, üstəlik minadan qorunmaq üçün kreyser də verdilər. Biləndə ki, biz ali silkə mensubuq, polis rəisi inad göstərdi: "Bir halda ki, aristokratsınız, deməli, sizi müşaiyət də etməlidirlər. Mənə adamlarınızın siyahısını göstərin." Atama da elə bu lazımdı. O, rus tələbələrindən ibarət 35 nəfərlik firsiyati verdi - orada ermənilər də, gürcüler də, yəhudilər də vardi. Mühərribə onları Berlində haqla-

mişdi və bu yolla atam onları əsirlikdən və pis günə düşməkdən xilas etdi."

Birinci Dünya müharibəsi başlayan zaman H.Z. Tağıyevin ailəsi Almaniyannın Marenbaden kurortlarında istirahət edirlərmiş. O dövürki Rusiya səfiri onu mühərribənin başlanması ilə əlaqədar ölkəni tərk etməyi məsləhət görmüşdür. Ona görə də H. Z. Tağıyev öz ailəsi ilə birlikdə Berlinə getmişlər. Şəhərdəki qarماqarıqlıq, vağzallarda insan coxluğu, meydanlardakı basırıqlar. Rusiya tərəfdən gəlmis-ləri demək olar ki, mühəsire şəraitine salmışlar. Hacının qızının xatırələrində deyilir ki, o vaxt Berlin-dəki alman Bankı Hacının öz pulundan ona qəpik də vermek istəmirmiş. O zaman Hacı türk səfirliliyinə gedib əhvalatı türk səfirinə danışmış, o da öz növbəsində həmən an Almaniyanın kay zeri II Vilhelm ilə birbaşa danışq aparmışdır. Səfir Azərbaycandan gelmiş neft maqnatı haqqında söyləyərək onun Bakıya dönmək istəməsini bildirmişdir. II Vilhelm H. Z. Tağıyev haqqında məlumatlı olduğundan və vətəni Azərbaycanda SIEMENS Bekkendorf firmaları ilə işlədiyini xatırlayaraq, kayzər öz sərəncamı ilə Hacıya ayrıca gəmi ayıraq onu yola salmağı təşkil olunmasını şəhər rəhbərliyinə tapşırımdır. Hacı varlı olduğundan onu müşayət edən adamları da gəmi ilə yola salmışlar. Qeyd etmək istərdim ki, 35 yaxın adamların arasında canlarını xilas edən rus, yəhudi, gürcü və erməni millətin-dən olanlar da var idi.

Çingiz ABDULLAYEV,
texniki elmlər namizədi